

УЎК 336.741.23

<https://dx.doi.org/10.36522/2181-9637-2019-6-1>

**ПУЛ МУОМАЛАСИ АБСТРАКЦИЯСИ:
ПАССИВДАН АКТИВГА ҚАРАБ БОШҚАРИШ**

Шукуров Гофуржон Ҳамидуллаевич

Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси раиси ўринбосари

Бердиназаров Зафар Улашович

иқтисодиёт фанлари доктори,
Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси
Илмий тадқиқотлар ва илмий педагог кадрлар тайёрлаш бўлими бошлиғи

Нигманов Эркин Абдулмугниевич

иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент,
Божхона институти «Иқтисодиёт фанлари» кафедраси бошлиғи

Аннотация. Иқтисодиётда пул муомаласи тизимини самарали таъкил қилиш ва бошқариш соҳа-нинг фундаментал тадқиқотларидан бири ҳисобланади. Аммо ушбу масала мамлакатимиз иқтисодчи олимларининг тадқиқот объектидан четда қолмоқда. Ҳозирги замонавий иқтисодиёт (рақамли иқтисодиёт)га трансформациялашув шароитида пул муомаласи назарияларида илгари сурилган абстрак-циялар қанчалик ўз аҳамияти, долзарблиги ва илмийлигига эгаллиги иқтисодчиларда қизиқиш уйғотмоқда. Мазкур мақола пул муомаласи назариясининг тарихи ва бугунги замонавий шароитлардаги илмий абс-тракцияларининг мушоҳадасига бағишланган. Унда илгари сурилган абстракциялар ушбу соҳага масъул мутасадди органлар (монетар, бюджет ва солиқ органлари)нинг шу соҳа ривожини учун амалга ошираётган ва қабул қилаётган қарорлари самарадорлигини таъминлашга ўз ҳиссасини қўшади.

Таянч тушунчалар: пул муомаласи, актив, пассив, молиялаштириш, рақамли иқтисодиёт.

**АБСТРАКЦИЯ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ:
УПРАВЛЕНИЕ ОТ ПАССИВА К АКТИВУ**

Шукуров Гофуржон Ҳамидуллаевич

заместитель председателя
Государственного таможенного комитета Республики Узбекистан

Бердиназаров Зафар Улашович

доктор экономических наук,
начальник отдела Научных исследований и подготовки научно-педагогических кадров
Банковско-финансовой академии Республики Узбекистан

Нигманов Эркин Абдулмугниевич

кандидат экономических наук, доцент,
заведующий кафедрой «Экономические науки» Таможенного института

Аннотация. Эффективная организация и управление системой денежного обращения в экономике является одним из фундаментальных исследований в этой сфере. Однако данный вопрос выпадает из объектов научных исследований ученых-экономистов нашей страны. Внимание экономистов направлено на то, насколько абстракции, выдвигаемые в теориях денежного обращения, в условиях трансформации экономики в современную цифровую, имеют значимость, актуальность и научность. Данная статья посвящена рассмотрению научных абстракций теории денежного обращения в исторических и современных условиях. Представленные в ней абстракции будут способствовать обеспечению эффективности принятия и реализации решений ответственных органов (монетарных и налоговых бюджетных органов) в данном направлении.

Ключевые слова: денежное обращение, активы и пассивы, финансирование, цифровая экономика.

MONEY CIRCULATION ABSTRACTION: MANAGEMENT FROM LIABILITY TO ASSET

Shukurov Gofurjon Hamidullaevich

Vice Chairman at State Customs Committee
of the Republic of Uzbekistan

Berdinazarov Zafar Ulashovich

Doctor of Economics, Head of the Department of Scientific Research and Training
Scientific and Pedagogical Personnel of the Banking and
Finance Academy of the Republic of Uzbekistan

Nigmanov Erkin Abdilmugnievich

PhD in Economics,
Head of the Department of Economic Sciences at Customs Institute

Abstract. Effective system and management of monetary circulation in the economy is one of fundamental research disciplines. However, this aspect falls out of the research subjects of scientists and economists. Economists are rather interested to what extent the abstractions, put forward in cash circulation theories, are valuable and topical from scientific viewpoint in the conditions of transformation of contemporary economy into digital. The article reviews the scientific abstractions of cash circulation theories in diachronic and synchronic aspects. The abstractions presented in the article will assist to ensure the effectiveness of the adoption and implementation of the decisions by the responsible authorities (monetary and tax budget bodies) in this area.

Keywords: cash circulation, assets and liabilities, funding, digital economy.

Қирини

Пул муомаласи назариясининг тарихий ривожланиш босқичларида илгари сурилган фундаментал илмий абстракциялар қуйидагиларни ўзида ифода этган: пулга бўлган талаб ва таклиф меҳнат бозорига қараб шаклланиши керакми ёки пул бозорига? Пул массасининг ўзгариши ёлланиб ишловчилар даромадларини ишлатишдаги иррационал ёндашувларга қўра юз берадими ёки пул айланиш тезлигининг таъсирида? Дастлабки ва якуний

кредитлаш (молиялаштириш) моҳиятидан келиб чиққан ҳолда банклар қандай қилиб чекланган фаолиятлари шароитида кредитлаш (молиялаштириш)ни амалга оширади?

Мазкур илмий абстракциялар ҳозирги даврда ҳам ўзининг илмий асосларига эгами ёки уларни такомиллаштириш зарурияти мавжудми? Уларни рақамли иқтисодиётга трансформациялашув шароитларида ҳам қўллаш мумкинми ёки улар ўз моҳиятини йўқотадими? Ўзбекистон шароитида мутасадди давлат ор-

ганлари (монетар ва солиқ бюджет органлари назарда тутилган) пул муомаласи назариясига бағишланган илмий абстракцияларга эътибор қаратилган ҳолда ўз сиёсатларини ишлаб чиққанликлари ва уни амалга ошираётганликлари ушбу илмий мақоланинг асосий муаммолари ва долзарблигини белгилайди.

Адабиётлар шарҳи ва таҳлиллари

Пул муомаласи (айланиши) назариясига оид фундаментал тадқиқотлар бир қатор Ғарб иқтисодчилари, хусусан, David Hume (1752), Knut Wicksell (1898), Irving Fisher (1911), Joseph Schumpeter (1911, 1934), John Maynard Keynes (1930), Hans Neisser (1931a), Friedrich Hayek (1933), Howard Ellis (1934), Arthur Marget (1938), Milton Friedman (1987), Michael Woodford (2003), André Vanoli (2005), Paul De Grauwe (2005) ва бошқалар томонидан амалга оширилган [1-13].

Хусусан, иқтисодиётда пул айланишининг назарий асосларини илмий жиҳатдан тадқиқ этишга қаратилган илк тадқиқотлардан бири шотландиялик иқтисодчи олим David Hume [1]га тегишлидир. Иқтисодчи ўзининг «Пуллар тўғрисида»ги назариясида пул тушунчасига оид қуйидаги фикрларни илгари суради, яъни пул, том маънода, қатъий тижорат (савдо) субъектларидан бири эмас, балки бир товар (хизмат)ни иккинчи бир товар (хизмат)га ўзаро айирбошлаш учун фойдаланиладиган воситадир (инструментдир). Пул, шунингдек, савдо гилдиракларида бири эмас, балки уларни мойлаб турувчи ва бир маромда айланишига ёрдам берувчи воситадир. Агар биз дунёдаги бирор қироллик (давлат)ни яқка ҳукумрон сифатида қарасак, у ҳолда пул(бойлик)нинг кўп ёки кам бўлиши муҳим аҳамият касб этмаслиги тушунарли бўлади. Ҳар бир товарнинг нархи пул ва товар ўртасидаги пропорцияга боғлиқ бўлиб, унинг ўзгариши ушбу омил таъсирида кечади.

Ушбу қарашлардан келиб чиққан ҳолда, муаллиф иқтисодиётга пул таклифини қатъий чекламаслик ғоясини илгари сурган. Ваҳоланки, XX аср иқтисодчилари (Т. Мэйр, М. Пэрлман ва б.) ушбу ғояга қарши чиқиб, мазкур ҳолат инфляцияни юзага келтирувчи асосий омиллардан бири эканлигини таъкидлашган. David Humeнинг ушбу ғояси унинг инфляция сиёсатига бутунлай қарши эканлигини билдирмаган,

аксинча, муаллиф иқтисодиётга пул таклифини чекламаслик деганда, ундаги ишлаб чиқариш кучларининг узлуксиз ривожланишда эканлигини ҳисобга олиб, иқтисодиётга пул таклифини доимий равишда ошириб бориш зарурлигини таъкидлаган.

Ўз навбатида, ўтган асрнинг буюк монетаристчилари ҳисобланган А. Шварц ва М. Фридманлар ҳам ўзларининг пул назариясига оид амалий тадқиқотларида муаллифнинг ушбу ғоясини асословчи хулосаларни келтиришган. Хусусан, М. Фридман ўзининг «Пулнинг миқдорий назарияси» [11] ҳамда А. Шварц билан ҳаммуаллифликда тадқиқ қилган «Америка Қўшма Штатларининг 1867–1960 йиллардаги монетар тарихи» [17] деб номланган фундаментал тадқиқотида иқтисодиётда пул таклифини қисқартириш эмас, балки уни мунтазам равишда ошириб бориш лозим, деган хулосага келган. Муаллифлар 1929–1939 йилларда жаҳон иқтисодиётида юз берган «буюк инқироз» сабабли шундай хулосага келишган ва таҳлил натижалари бўйича ушбу иқтисодий инқирозларнинг асосий сабаби иқтисодиётга зарур бўлган пул таклифининг етишмаслигида эканлигини асослаб беришган.

Умуман олганда, ўтган даврдаги ва ҳозирги замон иқтисодчилари David Humeнинг нафақат ўз даври, балки шу даврнинг ҳам бир қатор иқтисодий-молиявий масалаларини ижобий ҳал этганлигини эътироф этишади. Хусусан, муаллиф бир қатор фундаментал масалалар юзасидан, жумладан, иқтисодиётда эркин бозор муносабатларини қарор топтириш, очиқ ташқи иқтисодий сиёсатни олиб бориш, хусусий секторни қўллаб-қувватлаш ва иқтисодиётга давлат аралашувини кескин чеклаш ҳамда фаол пул-кредит сиёсати (фоиз ставкаси)ни олиб бориш каби ўта долзарб масалалар юзасидан ўз илмий ғояларини илгари сурганки, булар XXI асрнинг ривожланган ва ривожланаётган давлатлари тажрибасида ўз ифодасини топган.

Пул айланиши назарияси такомиллашишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган яна бир етук иқтисодчи олим, Стокгольм мактаби намоёниси Knut Wicksell [2] ўзининг «Фоиз ва нарх» деб номланган асарида фоиз сиёсатининг пул айланишига таъсирини атрофлича тадқиқ қилиб, илк бор фоиз ставкасини

икки турга: номинал ва реал фоиз ставкаларига ажратган. Муаллиф номинал фоиз ставкаси деганда, тижорат банкларининг бизнес субъектларига берадиган кредит ставкасини назарда тутган бўлса, реал фоиз ставкаси деганда, капитал қайтими келтирадиган даромадни кўзда тутган. Муаллифнинг фикрича, реал фоиз ставкаси нарх барқарорлигини белгиловчи муҳим омилдир. Агар номинал фоиз ставкаси реал фоиз ставкасига тенглаша олмаса, у ҳолда инфляция юз бериши ва, аксинча, агар номинал фоиз ставкаси реал фоиз ставкасидан юқори бўладиган бўлса, у ҳолда дефляция юз бериши муқаррар эканлиги таъкидланган. Номинал ва реал фоиз ставкаларининг мувозанатли ҳолатда бўлиши товар бозорларини мувозанатга келтириш ва шунинг фонида нарх барқарорлигини таъминлаш мумкинлигини қатъий эътироф этади.

Немис иқтисодчиси Ludwig Von Mises пул айланиш назарияси ғоясини очиб беришда пулнинг фойдалилик хусусиятидан келиб чиққан ҳолда фикр билдиради [15]. Хусусан, муаллиф пулнинг фойдалилик хусусиятини унинг билвосита, яъни муайян товар (иш ёки хизмат)ни харид қилиш фойдалилиги билан эмас, балки унга бевосита (тўғридан-тўғри) эгалик қилиш фойдалилиги билан изоҳлайди. Бошқача айтганда, пулнинг харажатлилики хусусияти эмас, балки даромадлилик хусусияти пул айланишида муҳим аҳамият касб этишини таъкидлайди. Шунингдек, муаллиф уй хўжаликларининг аксарият ҳолларда пулга бўлган талабини муайян товар (ишга, хизмат)га бўлган талаб сифатида қараш эмас, балки уни жамғаришга бўлган мойиллик, яъни ҳақиқий пулга бўлган талаб сифатида қараш кераклигини эътироф этади.

Инглиз иқтисодчиси Augusto Graziani ўзининг «Пул муомаласи назарияси» деб номланган асарида [16] иқтисодиётдаги пул айланиш жараёнларини қуйидаги омиллар билан изоҳлайди: 1) пул таклифи эндоген омил бўлиб, уни, асосан, тадбиркорлик субъектларининг қарз маблағлари (кредитлар)га бўлган талаби юзага келтиради; 2) ишлаб чиқариш ҳажми ва иш билан бандлик иқтисодиётда кутилаётган ялпи талаб даражасига боғлиқ; 3) даромадларни тақсимлаш макроиқтисодиёт субъектларининг бозор тамойиллари асосидаги ҳаракат фаолиятига, айниқса,

тадбиркорлик субъектлари томонидан товар ва хизматлар нархини белгилашга оид қарорларига боғлиқ.

Муаллиф ушбу жараёнларнинг иқтисодий муносабатлардаги мазмун ва моҳиятини очиб беришда қуйидаги фикр-мулоҳазалар ва фаразларга таянади. Биринчи ҳолатда тижорат банклари тадбиркорлик субъектлари (кейинги ўринларда – корхоналар)га ишлаб чиқаришларини бошлаш учун қарз беради. Агар тадбиркорлик субъектларини ўзаро бир жамоа деб фараз қилсак, улар ташқаридан фақат ишчи кучини ёллаш учун ҳақ тўлайди. Ушбу ҳақ, ўз навбатида, меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф ҳамда корхоналарнинг қабул қиладиган қарорларига мувофиқ шаклланади ва унинг миқдори банкдан олинadиган қарз миқдорига тенг бўлиши лозим. Улар ўртасидаги бошқа барча алоқалар ўзаро ички транзакциялар кўринишида амалга оширилади. Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш мақсадидагина субъектлар бошқа капитал товарларни харид қилади.

Аммо масаланинг иккинчи томони ҳам борки, банк ва корхона ўртасидаги қарз муносабатлари нафақат меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф, балки пул бозоридаги талаб ва таклифга ҳам боғлиқ. Пул бозоридаги талаб ва таклиф эса жалб қилинадиган ресурслар фоиз ставкасига алоқадор, жалб қилинадиган ресурслар, ўз навбатида, корхоналар ва ишчи кучининг оладиган даромадларига боғлиқ. Айнан мана шу ерда корхоналар учун зарур бўладиган пулга талаб ва таклиф муносабатлари пайдо бўлади ҳамда иқтисодчиларни мушоҳадага чорлайди. Демак, **пулга бўлган талаб ва таклиф меҳнат бозорига қараб шаклланиши керакми ёки пул бозорига? Ўзбекистон шароитида ушбу абстракция қандай ечимга эга?**

Иккинчи ҳолат (ишлаб чиқариш ҳажми ва иш билан бандлик иқтисодиётда кутилаётган ялпи талаб даражасига боғлиқ) корхона ва ёлланган ишчи кучи муносабатларида юз бериб, улар ўртасидаги алоҳида-алоҳида ҳаракатларни ифодалайди. Яъни корхоналар қанча ишчи кучи ёллаш, ишлаб чиқариш ҳажми, тури ва таркиби (истеъмом ёки капитал товарлар) ҳамда унинг таркибий тузилмаси (шу жумладан, филиаллар ташкил қилиш) юзасидан ўзлари мустақил қарор қабул қилади. Ёлланган

ишчи кучи эса иш ҳақи кўринишида оладиган даромадларини қандай сарфлаш ҳақида (истеъмолга, жамғармага, инвестицияларга) аниқ бир тўхтамга келади. Агар мазкур жараёнга давлат ҳамда ташқи секторнинг аралашуви мавжуд эмас, деб фараз қилинса, у ҳолда, молия бозорига қимматли қоғозларни чиқариш ва уларни олди-сотди қилиш фақат корхоналар миқёсида амалга оширилади. Ёлланиб ишловчилар эса ўз даромадлари (иш ҳақлари)нинг бир қисмини ё қимматли қоғозлар ёки банк депозитларига сақлаш бўйича танлов қилади. Агар ёлланиб ишловчилар ўз даромадларини сарфламаса, у ҳолда, жами пул миқдори иш ҳақи миқдорига тенг бўлади. Жами пул миқдори корхоналарнинг банк сектори олдидаги қарзи деб қаралса, корхоналар томонидан ёлланма ишчиларга тўланадиган иш ҳақлари банк секторининг корхона олдидаги қарзи (кредит бериш) ҳисобланади. Ёлланма ишчиларнинг ўз даромадларини тўлиқ истеъмол ва инвестициялар (қимматли қоғозлар)га сарфлашлари корхоналарга қайтиб келиши сабабли улар банк олдидаги қарзларини қоплайди. Шу тарзда пул айланиши ҳаракати ўз ниҳоясига етади ва бу жараён янги ишлаб чиқариш цикли учун қайта такрорланиши мумкин.

Мазкур жараёнларда пул айланиши қачон узилиши мумкин, деган савол туғилиши мумкин. Бунда пул айланишининг узилиши икки-та асосга кўра юз беради. Биринчиси, ёлланиб ишловчилар ўз даромадларини сарфламай уйларида ҳаракатсиз сақласа, иккинчиси, ёлланиб ишловчилар ўз даромадларининг бир қисмини сарфлаб, иккинчи бир қисмини банк депозитларида сақласа. Мана шундай ҳолатларда корхоналарнинг банк олдидаги қарзларини тўлашда узилиш юз беради. Натижада банклар қўшимча равишда корхоналарни ўша узилган миқдорга тенг миқдорда молиялаштира (қарз берса), бу, ўз навбатида, пул массаси кўпайишига таъсир кўрсатади. Бундай шароитда пул массасини меъёрлаштириш, яъни пул айланиш циклини якунлаш фоиз ставкасига боғлиқ бўлиб қолади. Демак, ушбу ҳолатда қуйидаги икки абстракция вужудга келади: 1) пул массасининг ўзгариши ёлланма ишчиларнинг ўз даромадларини бирданига эмас, балки муайян давр давомида аста-секин (давомли) сарфлашлари натижасида юз беради (иррационал ёндашув фарзига кўра);

2) пул айланиш тезлиги (velocity)ни назорат қилиш орқали пул массасига таъсир кўрсатиш. Демак, **ёлланиб ишловчиларнинг иррационал ёндашувлари ва пул айланиш тезлигини чекламаслик Ўзбекистон шароитида қандай ечимга эга?**

Учинчи ҳолат (даромадларни тақсимлаш бозор тамойиллари асосида амалга оширилиши ва тадбиркорлик субъектларининг товар ва хизматлар нархини белгилаши) корхоналарнинг молиялаштиришга бўлган талаби, банк тизимининг кредит бериш салоҳияти, даромадларнинг шаклланиши, нарх ва фойда меъёри ҳамда молия бозорининг фаолият самарадорлигига боғлиқдир.

Корхоналарнинг молиялаштиришга бўлган талабини икки хил ёндашув билан изоҳлаш мумкин: дастлабки ва якуний жараёнлардаги молиялаштиришга бўлган талаб (ушбу ҳолат жуда муҳим аҳамиятга эга). Дастлабки молиялаштириш тижорат банклари томонидан корхоналарнинг жорий ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш (молиялаштириш)га йўналтирилади. Ушбу ҳолат молиялаштиришнинг қисқа муддатли ликвидлик табиатига хос хусусият бўлиб, у пул бозори орқали таъминланади. Мазкур молиялаштириш жараёнига қисқача изоҳ берадиган бўлсак, банклар ўз кредит маблағларидан товар-моддий бойликлар, шу жумладан, капитал товарларни сотиб ололмайди. Улар мазкур бойликларни фақат ўз фойдалари ҳисобидан харид қилади. Шу ўринда ҳақли савол туғилади: у ҳолда **банклар қандай қилиб чекланган фаолиятлари шароитида молиялаштиришни амалга оширади?**

Якуний жараёнлардаги молиялаштириш корхоналар томонидан ўз маҳсулотлари, шу жумладан, капитал бозордаги маҳсулотларини сотишдан тушган тушумларини ифодалайди. Аммо ушбу ҳолатда барча ишлаб чиқарилган товар-моддий бойликлар харажатлари ушбу товар-моддий бойликларни сотишдан тушган тушумлар, барча капиталинвестициялар эса капитал бозоридан тушган тушумлар ҳисобидан қопланади, деган тушунча шаклланмаслиги керак. Инвестицияларни молиялаштириш якуний молиялаштириш жараёнида юзага чиқиб, иқтисодиёт субъектлари томонидан фақат ўз даромадлари ҳисобидан ушбу капитал товарларни харид қилишлари мумкинлиги намоён

бўлади. Бу ўринда банклар ҳам фақат ўз фойдаси ҳисобидангина инвестициялар (капитал товарлар)ни молиялаштириши мумкин. Агар банк ушбу капитал товарларни ўз кредит ресурслари ҳисобидан харид қилса, у ҳолда, ҳар қандай монетар иқтисодиётнинг фундамен-тал қондасига зарар етказган бўлади. Бошқача айтганда, ҳеч бир субъект ўз қарздорлиги учун якуний тўлов циклини якунламайди.

Юқорида илгари сурилган назарий абстракциялардан келиб чиққан ҳолда, пул миқдорининг ўша давр хусусиятлари учун кўп ёки кам бўлиши (олтин ва кумуш пуллар назарда тутилган) муҳим омиллардан бири ҳисобланган бўлса-да, уларни юзага келтирувчи омиллар (талаб, таклиф, фоиз ставкаси, пулларни ташиш, сақлаш, ўтказиш ва ҳ.к.) ҳозирги давр хусусиятларидан тубдан фарқ қилади. Мана шундай хусусиятлардан бири бу дунё мамлакатларининг рақамли иқтисодиёт сари трансформациялашувининг тобора жадалла-шаётганлигидир. Рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши, ахборотлар алмашинуви-нинг тезлашиши ва иқтисодиётда глобаллашув жараёнларининг фаоллашуви пул назариясига оид илмий қарашларни нафақат иқтисодчилар, балки бошқа соҳа вакиллари ўртасида ҳам ўта мунозарали масалаларга айлантирмоқда. Хусусан, яқин келажакда қоғозга асосланган тижо-рат банклари фаолиятига бўлган талаб кескин камайиб, улар ўрнини бошқа рақамли молия-вий институтлар фаолияти эгаллаши, ҳаттоки бора-бора тижорат банклари атамасининг ҳам молиявий луғатдан чиқиб кетиш эҳтимоли йўқ эмаслиги кутилмоқда.

Рақамлар ҳақида сўз борганда, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, буюк фай-ласуф Пифагор ўз шогирдларига келажак-да рақамлар дунёни бошқариши, кимки рақамлар сирини яхши ўзлаштира, бутун дунёни бошқаришини айтган. Ўрта асрлар уйғониш даврининг буюк олими, ватандоши-миз Муҳаммад ал-Хоразмийнинг рақамлар сирини математик йўл билан очиб бериш ва муаммоларни у орқали ечишга бағишланган илмий ишланмалари бугунги кун рақамли иқтисодиётининг тамал тошларидан ҳисоб-ланишини алоҳида эътироф этиш зарур.

Шундай экан, юқоридаги омиллар таъ-сирини нафақат бугунги замон пул-кредит

назарияси, балки истиқболдаги пул-кредит назарияси нуқтаи назаридан ҳам жуда чуқур ўрганиш, унинг дунё мамлакатлари иқтисодиёти ва ҳамжамиятига бўлган таъсири-ни атрофлича таҳлил қилиш иқтисодиёт фан-лари учун фундаментал масалалардан бири ҳисобланади.

Натижа ва хулосалар

Юқорида қайд этилган таҳлиллардан ке-либ чиққан ҳолда, пул муомаласи назарияси-нинг ўтмиш, бугун ва келажакдан сўзловчи илмий абстракцияларининг бугунги рақамли иқтисодиётга трансформациялашув жараё-нида қандай аҳамият касб этиши, унинг усту-вор ёки камчиликлари нималарда акс этиши юзасидан қуйидаги фикр-мулоҳазаларимизни мушоҳада учун билдириб ўтмоқчимиз.

Илгари сурилаётган абстракциялар:

1. Иқтисодиётда пул массасини пассив-дан активга қараб бошқариш.
2. Иқтисодиётда пул таклифини чекламас-лик.
3. Иқтисодиётда пул таклифини, асосан, миллий валютада амалга ошириш.
4. Иқтисодиётда пул таклифининг катали-заторлик ролини ошириш.

Биринчи абстракциянинг мазмун ва моҳиятини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

1. Пул (валюта) бир вақтнинг ўзида ҳам актив, ҳам пассив муомала воситаси ҳисобланади.
2. Миллий ҳисоблар тизимида пул маблағлари ҳаракати ҳам актив, ҳам пассив ба-ланс ҳисоб-варақларида акс эттирилади.
3. Иқтисодиётда пул-кредит ва мо-лия бозорининг яхши ривожланмаганли-ги пул маблағлари ҳаракатининг пассив бошқарилаётганлиги (хуфиёна пул айлани-ши)ни намоён қилади.
4. Пул маблағларининг пассив бош-қарилиши, ўз навбатида, иқтисодиётда пул так-лифини кескин ошириш ёки оширмаслик ма-саласини долзарб қилиб белгилайди.

Мазкур биринчи абстракция асосида иқтисодиётда пул таклиф қилишни қуйидаги шартли мисолда кўриб чиқиш мумкин:

Шартли лойиҳа: махсус «Катализатор» фонди учун 10 трлн сўмлик 10 йилга облига-ция чиқарилади. Ушбу сумма учта йўналишга, яъни чекка ҳудудларда ишлаб чиқариш объект-

ларини ишга тушириш учун 3 трлн сўм, кўп қаватли уй-жой қурилиши учун 3 трлн сўм ва шаҳар инфратузилмаси (ер усти метрополитени)ни ривожлантириш учун эса 4 трлн сўм тақсимланиши мумкин (1-расм).

Мазкур «Катализатор» фонди облигацияларини келгусида қайта сотиб олиш ва даромад тўлаш шарт билан тижорат банкларига жойлаштиради. Тижорат банклари ушбу активларни юқоридаги лойиҳаларни молиялаштиришга йўналтиради. Ушбу жараён бўйича иқтисодиётга пул таклиф қилишнинг **ижобий таъсири**ни қуйидагича баҳолаш мумкин:

Биринчидан, ишлаб чиқариш, транспорт ва урбанизация лойиҳаларини молиялаштириш учун чет эл валютаси кредитларидан фойдаланишга эҳтиёжнинг кескин пасайиши ва чет эл валюта қарз мажбуриятларини камайтириш.

Иккинчидан, ишлаб чиқариш, транспорт ва урбанизация кластер жараёнларининг ривожланиши орқали аҳоли турмуш даражаси ва сифатини ошириш.

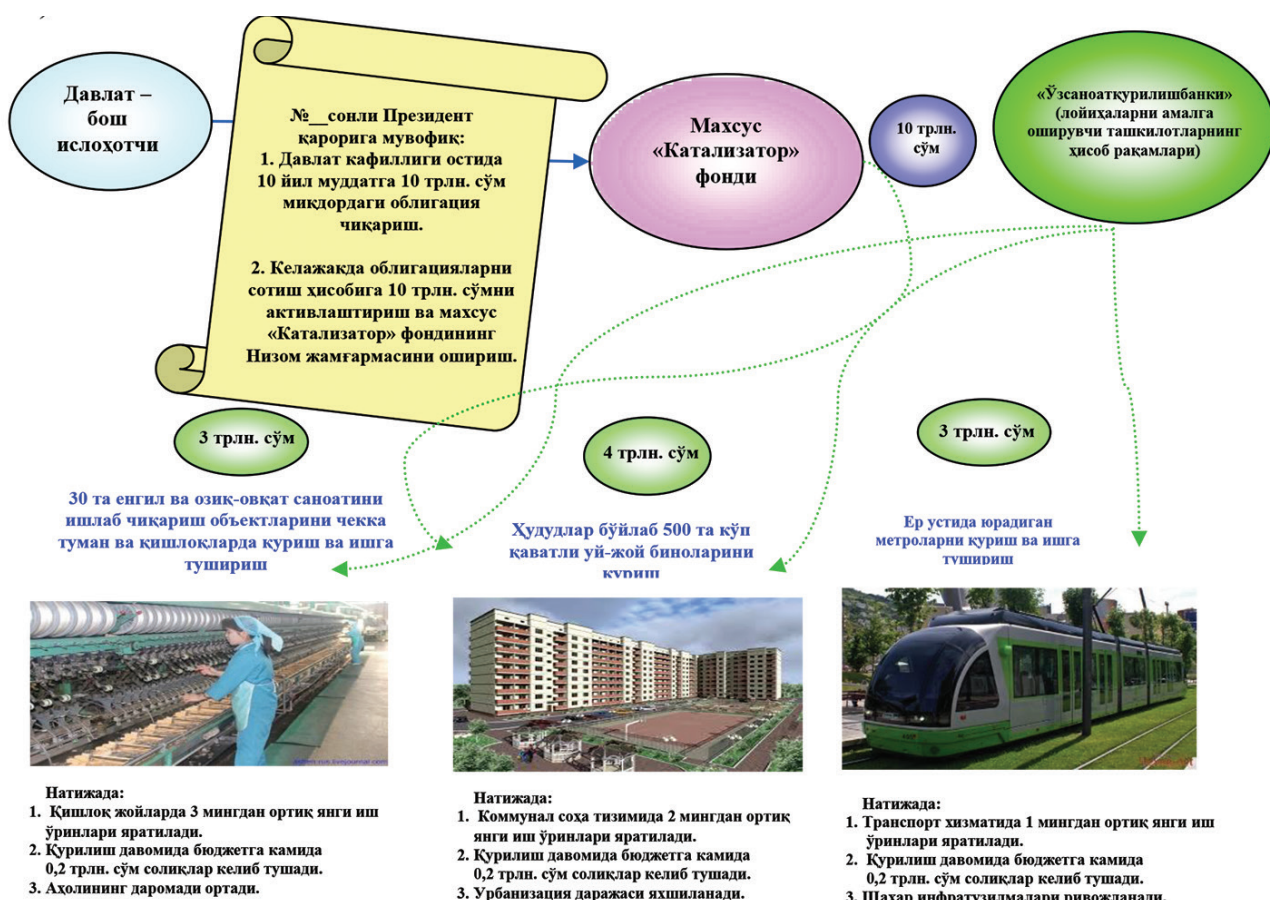
Учинчидан, пассивдан 10 трлн сўмни активлаштириш натижасида бюджетга йилига камида 700 млрд сўм пул тушумларининг қайтиши.

Тўртинчидан, лойиҳаларни амалга ошириш натижасида 6 мингдан зиёд янги иш ўринларининг яратилиши.

Мазкур чизмадаги пул таклифининг **салбий хавотирлари** (оқибатлари) қуйидагиларда намоён бўлиши мумкин:

Биринчидан, молиялаштириш қисқа вақтда (бир ёки икки йил давомида) амалга оширилади, аммо унинг қайтиши (қопланиши) узок вақт (15-20 йил) талаб этади. Шу боис пул оқими (қайтими)нинг жорий даврдаги узилишини қайси манбалардан тўлдириш ёки унга мос қийматни топиш мумкин, деган хавотир юзага келади.

Иккинчидан, ушбу пул қайтимларининг тўлиқ юз фоиз қайтиши кафолатланмаган. Сабаби, иқтисодиётда тўлиқ иш билан бандлик, даромад, жамғарма ва истеъмолнинг номутаносиб тақсимланиши ҳамда пул харид

1-расм. Пассивни активлаштириш лойиҳаси

қобилиятининг барқарор эмаслиги мана шундай хавотирларни юзага келтиради.

Иқтисодиётда пул массасини пассивдан активга қараб бошқариш абстракциясига бошқа бир мисол сифатида йўл қурилиши тизимида амалга оширилаётган ислохотларни келтириб ўтиш мумкин. Маълумки, жорий йилнинг 29 апрелида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Республика иқтисодиётига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш механизмларини янада такомиллаштириш чоратадбирларитўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Ушбу қарорга кўра, яқин йилларда «Тошкент–Андижон» ва «Тошкент–Самарқанд» автомагистраль йўналишлари бўйлаб пуллик автомобиль йўллари қурилиши белгиланган.

Режага кўра, «Тошкент–Андижон» пуллик автомагистраль йўл қурилиши бўйича 2019 йилнинг июнь ойида Жаҳон банки билан консалтинг хизматини кўрсатишга оид битим тузиш кўзда тутилган. Қурилиш тендери ғолибини эълон қилиш ва у билан битим тузиш муддати 2020 йилнинг декабрь ойига мўлжалланган. Мазкур лойиҳа 2021 йилнинг август ойида бошланиши режалаштирилмоқда. Агар ушбу йўл-қурилиш лойиҳаси чет эллик ҳамкорлар билан ҳамкорликда ёки тўлиқлигича ўз ресурсларимиз ҳисобидан амалга оширилса, пул муомаласининг самарадорлик меха-

низмлари янги бошқарув ёндашувлари асосида такомиллашган бўлар эди. Хусусан, ушбу ёндашув қуйидаги механизм орқали ўз ечимига эга бўлиши мумкин (2-расм).

Бугунги кунда замонавий моддий-техника базаси ҳамда бой илмий-амалий тажрибага эга бўлган миллий йўл қурилиш тизими ушбу лойиҳани чет эл кўмагисиз ҳам амалга ошириш имкониятига эга. Шу боис мазкур лойиҳани ички манбалар ҳисобидан молиялаштирган ҳолда амалга ошириш таклиф этилмоқда. Бундай лойиҳалар ўзининг самарадорлиги билан муҳим аҳамият касб этганлиги боис унга кўплаб ташқи инвесторлар қизиқиш билдириши шубҳасиз, албатта. Шунинг учун мазкур лойиҳаларни маҳаллий инвесторларга тақдим этиш ва ундан келадиган даромадларни мамлакатимиз ривожига сарфлаш ресурслар тақсмоти самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Иккинчи абстракция (иқтисодиётда пул таклифини чекламаслик)нинг моҳияти қуйидагиларда намоён бўлади.

Миллий ҳисоблар бухгалтериясининг иккиёқлама ёзув тамойилига асосан, ҳисоб-рақамлардаги пул маблағларини бир жойдан камайтириб, иккинчи бир жойда кўпайтириш (дебет-кредит) мавжуд жами пул миқдори (пул массаси)нинг ўзгаришсиз қолишини

2-расм. Пуллик йўл қурилишида пассивни активлаштириш лойиҳаси

ифодалайди. Агар ушбу тамойилга асослан-
диган бўлсак, у ҳолда, иқтисодиётга муайян
миқдордаги пул таклифини амалга ошириш
унинг умумий миқдори ўзгаришсиз қолишини
ифодалайди ҳамда муомаладаги пул массасини
чекламаслик абстракциясини илгари суради.
Аммо иқтисодиёт субъектларининг (маҳаллий
ва ташқи) иррационал фикрлаши, кутиш, ҳуқ-
қатворидаги сатъ-ҳаракатлар, мавжуд ижти-
мой, иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитлар
ва бошқа табиий хавф-хатарларнинг мавжуд
бўлиши иқтисодиётда пул таклифини чекла-
маслик абстракциясини шубҳа остига қўяди.

Учинчи абстракциянинг (иқтисодиётга
пул таклифини, асосан, миллий валютада амал-
га ошириш) аҳамиятини қуйидагилар билан
изоҳлаш мумкин.

Иқтисодиётга пул таклифини четдан
жалб қилинадиган чет эл валютасида амалга
оширадиган бўлсак, активни пассивга айлан-
тирган бўламиз ва қарзни қайтариш мудда-
ти келганда, уни олтин-валюта захиралари
ҳисобидан қайтариш лозим бўлади. Шу боис
иқтисодиётга пул таклифини фақат миллий ва-
лютада амалга ошириш тизимига алоҳида эъти-
бор қаратиш керак. Ҳар қандай кўринишдаги
жалб қилинган чет эл валюталари мамлакат
учун пассив эканлигини инобатга олсак, улар-
ни самарали равишда активлаштириш муҳим
масалалардан ҳисобланади. Аммо ҳозирги ша-
роитда иқтисодиётдаги жами пул массасининг
аксарият қисмида чет эл валютаси улушининг
эквиваленти юқори эканлигини инобатга ол-
сак, уни кескин камайтириш чора-тадбирлари-
ни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Мана
шундай чора-тадбирларнинг самарали меха-
низмларидан бири бу рақамли иқтисодиётга
изчил трансформациялашувдир. Рақамли
иқтисодиётга трансформациялашув миллий
валюта таклифи катализаторини такомиллаш-
тириш тизими ва механизмини ўз ичига олади.

Тўртинчи абстракциянинг (пул такли-
фининг катализаторлик ролини ошириш)
аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади.

Иқтисодиётга пул таклифини амалга оши-
риш, умуман олганда, қийин иш эмас, аммо
уни ялпи талабга мос равишда амалга оши-
риш муҳим аҳамият касб этади. Ялпи талаб-
ни ташкил этувчи асосий макроиқтисодий

кўрсаткичларга истеъмол, жамғарма (ин-
вестиция) ва соф экспортни киритадиган
бўлсак, ЯИМ ялпи таклиф кўрсаткичидир.
Иқтисодиётда яратилаётган ЯИМ ҳажми пул
таклифига мутаносиб равишда боғланган.
Аммо ялпи миллий бойликни тақсимлаш
функциясида келиб чиққан ҳолда (истеъмол
ва жамғариш) ҳамма вақт ҳам миллий бойлик-
ни пул таклифига мутаносиб равишда ошириб
бўлмайди. Иқтисодиёт субъектлари ўртасида
юз берадиган товар айирбошлаш жараёнлари-
да истеъмол ва жамғариш функцияларида узи-
лиш юз бериши табиий ҳолдир. Бунга биргина
мисол сифатида демографик жараёнларни кел-
тириб ўтиш мумкин. Туғилиш ва ўлим, аҳоли
таркиби, ижтимоий ҳолати, яшаш шароити,
шаҳар ва қишлоқ, таълим ва тарбия каби бир
қатор омилларнинг таъсири миллий бойлик
тақсимоитининг мутаносиб тақсимланишини
ифодаламайди. Ушбу ҳолат, пировард нати-
жада, пул таклифининг ҳам иқтисодиёт субъ-
ектлари ўртасида нотекис тақсимланишига
сабаб бўлади (табақалашув квинтили) ҳамда
катализатор ролининг самарадорлигига шубҳа
уйғотади.

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳа-
залар ҳамда илмий абстракциялардан ке-
либ чиққан ҳолда, умумий хулоса қиладиган
бўлсак, рақамли иқтисодиётга трансформа-
циялашув ушбу абстракцияларнинг келгуси-
да ўз моҳияти ва аҳамиятини қай даражада
сақлаб қолиши ёки ундан воз кечиши мумкин-
лигига аниқлик киритиш зарур ҳисобланади.
Зеро, пул муомаласининг ҳозирги ва келгуси
(рақамли) иқтисодиёт шароитида ҳаракат
қилиши унинг иқтисодиётдаги ҳажмини,
корхона ва ёлланиб ишловчилар, меҳнат ва
пул бозори ҳамда миллий ва халқаро ҳисоб-
китоблар тизими ўртасидаги муносабатларда
юз берадиган муаммоларни, хусусан, ишсиз-
лик, инфляция, истеъмол, жамғарма, инвести-
цион фаолият каби муаммоларни ҳал этиш
имкониятини оширадими ёки йўқми, деган
илмий асосларни шакллантиришни тақозо
этади. Мазкур абстракцияларга нисбатан му-
тасадди органларнинг ёндашувларини билиш
ва уларнинг муқобил таклифларини олиш
келгусидаги тадқиқотлар объекти бўлиб
ҳисобланиши мумкин.

Манба ва адабиётлар

1. Hume D. (1752) *Of Money*. – 41 p.
2. Wicksell K. (1898) *Interest and price (Geldzins und Güterpreise)*.
3. I.Fisher (1911). *The Purchasing Power of Money. Its Determination and Relation to Credit, Interest and Prices*, 2nd ed., 1913. – New York: Macmillan.
4. Schumpeter J. (1917-18). *Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige. Glossen und Beiträge zur Geldtheorie von heute. Archiv für Sozialwissenschaft und Statistik* 44, 627–715 (translation: *Money and the Social Product, International Economic Papers* 6 (1956). – pp. 148–211.
5. Keynes J.M. (1930). *A Treatise on Money, Vol.I: The Pure Theory of Money (Collected Writings of John Maynard Keynes, Vol. 5, 1971)*. Basingstoke: Macmillan.
6. Keynes J.M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Basingstoke: Macmillan.
7. Neisser H. (1931a). *Der Kreislauf des Geldes. Weltwirtschaftliches Archiv* 33. – pp. 365–408.
8. Hayek F.A. (1933). *Monetary Theory and the Trade Cycle*. London: Jonathan Cape.
9. Howard E. (1934). *German Monetary Theory, 1905–1933*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
10. Arthur M. (1938). *The Theory of Prices. A Re-Examination of the Central Problems of Monetary Theory*, Vol.1. New York: Prentice Hall.
11. Milton F. (1987). *The Quantity Theory of Money*. In John Eatwell, Murray Milgate and Peter Newman, eds., *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. Basingstoke: Macmillan. – pp. 3–20.
12. Michael W. (2003). *Interest and Prices – Foundations of a Theory of Monetary Policy*. Princeton: Princeton University Press.
13. André V. (2005). *A History of National Accounting*. Amsterdam: IOS Press.
14. Paul De Grauwe and Magdalena Polan (2005). *Is Inflation Always and Everywhere a Monetary Phenomenon? Scandinavian Journal of Economics* 107. –pp. 239–259.
15. Mises V.L. *The Theory of Money and Credit*. 1912. Vienna, Austria.
16. Augusto Graziani. *The theory of the monetary circuit. Thames papers in political economy*. University of Naples. Spring 1989.
17. Фридман М., Шварц А. *Монетарная история Соединенных Штатов 1867–1960 гг.* - К.: «Ваклер», 2007. – 880 с.

Тақризчи:

Додиев Ф.Ў., иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент,

Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси «Банк иши» кафедраси мудири.